

Доля людини (скорочено)

Михайло Шолохов

Перша весна на Верхньому Дону була дружна й несподівана. Геть чисто оголилися піски, в степу збухли повні снігу яри та балки, шалено завирували степові річки, і дороги поробилися майже зовсім непрохідними.

У цю недобру пору довелося мені їхати в станицю Букановську. І путь недовга, та виявилось, що подолати її не так просто. Ми з товаришем виїхали до схід сонця. Параситих коней ледве тягла важку бричку. Колеса вгрузали в мокрий, перемішаний із снігом і льодом пісок, і за якусь годину на кінських боках уже виступили білі клубки пінястого мила.

Там, де коням було особливо важко, ми злізали з брички, йшли пішки. Під чобітьми хлюпотів розмоклий сніг, іти було важко, але обабіч дороги ще тримався льодок, що виблискував, як кришталь, і там просуватися було вже важче.

Годин через шість ми подолали тридцять кілометрів і під'їхали до переправи через річку Єланку.

Невеличка річечка, яка влітку пересихала, тепер розлилася на цілий кілометр. Переправлятися треба було плоскодонним човником, що міг узяти не більше, ніж три особи. Ми відправили коней з бричкою назад. Удвох із шофером ми не без остороги сіли в благодійний човен. Товариш із речами залишився на березі. Тільки-но ми відчалили, як із гнилого дна фонтанчиками забила вода. Конопатили ми ненадійну посудину та вичерпували з неї воду, поки не доїхали. Шофер пригнав з хутора машину.

Був полудень. Сонце світило гаряче, як у травні. Я сподівався, що цигарки швидко висохнуть. Гарно було сидіти на тині отак, цілком поринувши в тишу й самотність, і, скинувши з голови солдатську ушанку, бездумно стежити за білими грудястими хмарами.

Незабаром я побачив, як з-за крайніх хутірських дворів вийшов на дорогу чоловік. Він вів за руку маленького хлопчика п'яти-шести років. Вони чапали до переправи, але, порівнявшись із машиною, звернули до мене. Чоловік привітався і сказав хлопчикові, щоб той теж поздоровкався з дядьком: він такий самий шофер, як і його батько. Хлопчик сміливо простяг рожеву холодну руку. Я спитав:

— Чого ж це в тебе, старий, рука така холодна?

— Який же я старий, дядю? Я зовсім хлопчик. А руки холодні, бо сніжки качав.

Його батько стомлено сів поруч зі мною і запропонував закурити. Він дістав із кишені згорнутий малиновий кисет, на якому було написано: "Дорогому бійцеві від учениці 6-го класу Лебедянської середньої школи". Ми закурили міцного самосаду й довго мовчали.

Потім він спитав мене, чи шоферував я у війну, і сказав, що й йому довелося там гірко випити по вінця.

Я глянув на нього збоку. Ви бачили коли-небудь очі, немов би присипані попелом,

сповнені невігойної смертельної туги, що в них несила дивитись?

Ще коли ми мовчки курили, я крадькома розглядав батька й сина і помітив дещо дивне. Хлопчик був одягнений просто, але добротню, все свідчило про жіноче піклування, про вмілі материнські руки. Не так було на батькові: пропалена в кількох місцях ватянка була недбало й грубо заштопана, латка на старих захисних штанах не пришита як слід, а швидше пристебнута широкими, чоловічими стібками. Одягу не торкалася жіноча рука. Ще тоді подумав: "Або вдівець, або негаразд живе з жінкою".

Та ось він знову заговорив, і я уважно прислухався.

— Сам я родом з Воронежської губернії. У громадянську війну був у Червоній Армії. Голодного 22-го року подався на Кубань, ішачити на куркулів, через те й вижив. А батько з матір'ю та сестричкою померли від голоду. Через рік повернувся з Кубані, хатину продав, поїхав у Воронеж. Невдовзі одружився. Жінка виховувалась у дитячому будинку. Сирітка. Незабаром діти у нас пішли. Спочатку синок народився, а років за кілька — ще дві дівчинки. У 29-му захопили мене машини. Вивчив автосправу, сів за кермо. Так і прожив десять років, і не помітив, як вони минули, мов уві сні. Заробляв добре, і жили не гірше від людей. Син виявився здібний до математики, про нього навіть у центральній газеті писали. Перед війною поставив собі будиночок. Ярина купила дві кози. Чого ще треба? Тільки побудувався я невдало, неподалік від авіазаводу. Якби моя хатина була в іншому місці, може, й життя склалося б інакше...

І от тобі раз — війна. Другого дня повістка з військомату, третього — давай в ешелон. А Ярина моя... Уночі в мене на плечі й на грудях сорочка не висихала від її сліз.

А на вокзалі вона й каже, та за кожним словом схлипує: "Ріднесенький мій... Андрійку... не побачимся... ми з тобою... більше... на цьому... світі..."

І тут мене злість узяла! Силоміць я розчепив її руки й легенько штовхнув у плечі. Кричу до неї: "Та хіба ж так прощаються? Чого ти мене завчасу живцем ховаєш?" Ну, знов обняв її, бачу, що вона не при тямі. До самої смерті, до останньої години, помиратиму, а не прощу собі, що тоді її відштовхнув.

Він намагався скрутити цигарку, та газетний папір рвався, тютюн сипався на коліна.

— Формували нас під Білою Церквою, на Україні. Дали мені ЗІС-5. На ньому я й поїхав на фронт. Від своїх листи одержував часто, а сам трикутнички посилав рідко. Гіркі то були часи, не до писання було. Тільки не довелося мені й року повоювати...

Двічі за цей час був поранений, але обидва рази легко. Дірявив німець мені машину і згори, і збоку, але мені, браток, везло попервах. Везло-везло, та й завезло по саме нікуди. Потрапив я до полону під Лозовеньками в травні 42 року при паскудній оказії: німець тоді здорово наступав, і залишилась одна наша батарея майже без снарядів. Навантажили мою машину, і сам я вантажив так, що гімнастерка до лопаток прилипала. Треба було поспішати, тому що бій наближався: з лівого боку чийсь танки гримлять, з правого боку стрілянина, попереду стрілянина, і вже почало пахнути смаленим.

Командир нашої автороти питає: "Проскочиш, Соколов?" А воно й питати нічого було. Там товариші мої, може, гинуть, а я тут чухатися буду?

От я й пошпарив. За все життя не їздив так, як того разу! Знав, що не картоплю везу, що з цим вантажем обережно треба їхати. Та яка може бути обережність, коли там хлопці з порожніми руками воюють, коли дорога вся наскрізь артвогнем прострілюється. Пробіг кілометрів із шість, коли дивлюся — матінко рідна! — піхота наша по чистому полю чеше, і вже міни рвуться по їх порядках. Що робити? Не завертати ж назад? І до батареї залишився якийсь там кілометр, уже звернув я на путівець, але дістатися мені до своїх не довелося... З далекобійної важкий поклав він мені коло машини. Не чув ні вибуху, нічого, тільки в голові немов щось луснуло, і більше нічого не пам'ятаю. Як я тоді живий лишився — не розумію.

Як прочумався — серце наче хтось стиснув: кругом снаряди валяються, котрі я віз, неподалік моя машина, вся в друзки розбита, лежить догори колесами, а бій десь уже позад мене йде... Зрозумів, що вже в оточенні, а точніше — в полоні фашистів. От як воно на війні буває...

Лежу я і чую: танки гуркочуть. Чотири німецькі танки на повному газу пройшли повз мене туди, звідкіля я із снарядами виїхав... Потім тягачі з гарматами потяглися, польова кухня проїхала, потім піхота пішла. Гляну, гляну на них краєм ока та й знов припаду до землі щокою, очі заплющу.

Думав, усі пройшли, підвів голову, а їх шість автоматників йдуть метрів за сто від мене. Дивлюся, звертають з дороги і прямо до мене. Ідуть мовчки.

"От,— думаю,— і смерть моя на підході". Я сів, не хочеться лежачи помирати, потім підвівся. Один із них не доходячи кілька кроків, плечем стенив, автомата зняв. Молодий хлопець, такий зграбний, чорнявий, а губи тонкі, як ниточки, і очі примружені.

"Цей уб'є і оком не змигне",— міркую собі. А другий, ефрейтор, старший за нього, щось крикнув, одіпхнув його вбік, підійшов до мене, м'язи мацає. Попробував і каже: "О-о-о!" — і показує на дорогу, на захід сонця. Тупай, робоча худоба, працювать на наш райх. Хазяїн!

Чорнявий придивився до моїх чобіт, а вони в мене були такі добрі, показує рукою: "Скидай". Сів я на землю, скинув чоботи, подаю йому. Розмотав онучі, простягаю йому, а сам дивлюся на нього знизу вгору. Але він загорлав, почав лаятися по-своєму і знову за автомат хапається. А інші іржуть.

Що ж, діватися мені було нікуди. Вийшов я на дорогу, вилаявся страшним кучерявим воронезьким матом і почимчикував на захід, у полон! А ходак тоді з мене був нікудишній: за годину по кілометру, не більше. Водить по дорозі, як п'яного. Пройшов трохи, і доганяє мене колона наших полонених з тієї самої дивізії, у якій я був. Женуть їх чоловік з десять німецьких автоматників. Той, котрий попереду колони йшов, порівнявся зі мною і з доброго дива молоснув мене навідліг ручкою автомата по голові. Наші підхопили мене на льоту, заштовхали всередину і з півгодини вели попід руки. А коли я прочумався, один із них шепче: "Боже тебе борони впасти! Іди хоч через

силу, інакше вб'ють".

Вночі лився сильний дощ. Цілу ніч микалися ми в церкві (там баню знесло важким снарядом), як вівці в темному хліві. Серед ночі чую, хтось торкає мене за руку, питає: "Товаришу, ти не поранений? Я — військлік, може чимось тобі допоможу?" Я поскаржився йому, що в мене ліве плече скрипить, і пухне, і страх як болить. Він і почав руку в плечі промацувати своїми тонкими пальцями, та так, що мені аж свічки в очах засвітилися. Скрегочу зубами й кажу йому: "Ти, мабуть, ветеринар, а не людський лікар. Нащо ж ти по болючому місцю давиш?" А він мацає і сердито так відповідає: "Ти собі мовчи та диш, а то бач — розбалакався! Кріпися, зараз ще дужче заболить". Та як шарпоне руку, аж зірничі в очах мені засвітилися".

Опам'ятався я та й питаю: "Що ж це ти робиш, фашист нещасний? У мене рука вщент розбита, а ти її так рвонув". Він засміявся тихенько та й каже: "Я думав, що ти мене вдариш з правої, а ти, виходить сумирний хлопець. А рука в тебе не розбита, а вибита була, от я її на місце й поставив". А воно й справді, чую, біль вщухає. Подякував я йому душевно, і він пішов далі в темряві, тихенько питає: "Поранені є?" От що значить справжній лікар!

Ще з першого дня надумав я тікати до своїх. Але тікати хотів — щоб напевне. До самої Познані, де нас розмістили в справжньому таборі, жодного разу не випало мені слушної нагоди. А в Познанському таборі така нагода нібито трапилася: наприкінці травня послали нас у лісок поблизу копати могили для наших померлих військовополонених, сила тоді нашого брата мерло від дизентерії. Копаю я глину, а сам позираю навкруги і от запримітив, що двоє наших вартових сіли підживлятися, а третій задрімав на сонечку. Покинув я лопату й тихенько пішов за куш... А тоді — бігом просто на схід сонця.

Певно не скоро вони похопилися. Тільки нічого у мене не вийшло з моєї надії: четвертого дня, коли я вже був далеко від табору, спіймали мене. Собаки-шукачі йшли моїм слідом, вони мене і знайшли в некошеному вівсі.

Удосвіта побоявся я йти чистим полем, а до лісу було не менш як три кілометри, я й заліг у вівсі на днювання. Нам'яв у долонях зерна, пожував трохи і в кишені насипав про запас, і от чую — собаки гавкають і мотоцикл тріщить... Обірвалось у мене серце. Ліг я плиском і закрився руками, щоб вони мені хоч обличчя не обгризли. Ну, добігли вони і в одну мить, обдерли на мені всі мої лахи. Зостався я як мати народила.

На двох мотоциклах під'їхали німці. Спочатку самі били скільки хотіли, а потім нацькували на мене собак, і з мене шкіра з м'ясом клаптями полетіла. Голого, заюшеного привезли мене в табір. Місяць відсидів я в карцері за втечу, а все ж таки живий... живий я лишився!

Куди мене тільки не ганяли за два роки полону! Половину Німеччини об'їхав за цей час. А били клятві німці так, як у нас зроду-віку худоби не б'ють.

Били за те, що ти — росіянин, за те, що на білий світ ще дивишся, за те, що на них, сволоту, робиш. Били й за те, що не так глянеш, не так станеш, не так повернешся. Били запросто, для того, щоб колись таки вбити на смерть, щоб захлинувся своєю

останньою кров'ю та здох від побоїв. Печей, мабуть, на всіх не вистачало в Німеччині...

І годували скрізь однаковісінько: півтора грама ерзацхліба навпіл із тирсою та ріденький кандьор із брукви. Та що там казати, подумай сам: перед війною важив я вісімдесят шість кілограмів, а на осінь тягнув уже не більше як п'ятдесят. Сама шкіра лишилася на кістках, та й кістки свої носити було несила. А роботу давай, і слова не скажи, та таку роботу, що й ломовику не під силу.

На початку серпня з табору під містом Кюстріном перевели нас, сто сорок два чоловіки радянських військовополонених, у табір Б-14, неподалік від Дрездена. Усі працювали на кам'яному кар'єрі, вручну довбали, різали, кришили німецький камінь. Норма — чотири кубометри за день на душу, яка й без цього ледве на одній ниточці в тілі трималася.

І ось якось увечері повернулись ми в барак із роботи. Цілий день ішов дощ, усі ми на холоді і вітрі перемерзли як собаки, тільки зубами цокотимо. А обсушитися ніде, нагрітися — теж, і до того ж голодні, не те що до смерті, а навіть гірше. Але ввечері їсти не давали.

Скинув я з себе мокре дрантя, кинув на нари та й кажу: "їм по чотири кубометри виробітку давай, а на могилу кожному з нас і одного кубометра забагато". Тільки й сказав, та от знайшовся ж із своїх якийсь падлюка, доніс комендантові табору про ці мої гіркі слова.

Комендантом табору був у нас німець Мюллер. Невисокий на зріст, кремезний, білявий та увесь якийсь білий: і волосся на голові біле, і брови, і виї, навіть очі в нього якісь білясті, банькати. По-російськи говорив, як ми з тобою, та ще й на "о" налягав, наче корінний волгар. А матюкатися митець був неймовірний. Бувало, вишикує нас перед бараком, йде перед строєм із своєю зграєю есесівців, праву руку тримає на відльоті. Вона в нього в шкіряній рукавичці, а в рукавичці свинцева прокладка, щоб пальців не пошкодити. Йде і б'є Кожного другого в ніс, кров пускає. Це він називав "профілактикою від грипу". І так щодня. Акуратний був гад, без вихідних працював. Аби розпалити себе, хвилин з десять перед строєм лається. Він матюкається на всі заставки, а нам від того легше стає: ніби вітерець із рідної сторони повіває...Якби він знав, що його лайка нам тільки втіха, то вже б він по-російському б не лаявся, а лише по-своєму.

Так оцей самий комендант наступного дня викликає мене. Ввечері приходять у барак перекладач і з ним два вартові. "Хто Соколов Андрій?" Я обізвався. "Марш за нами, тебе сам гер табірфюрер викликає! Зрозуміло, нащо викликає. На розход. Попрощався я з товаришами, всі вони знали, що на смерть іду. Якось жалко стало Ярину й дітей, а потім жаль цей ущух, і став я сміливості набиратися, щоб глянути в дірку пістолета без страху, як і належить солдатові.

У комендантській квіти на вікнах, чистенько, як у нас у хорошому клубі. За столом — усе табірне начальство. П'ять чоловік сидять, шнапс дудлять і салом закушують. На столі у них почата здоровенна сулія із шнапсом, хліб, сало, квашені яблука, відкриті банки з усілякими консервами. Миттю оглянув я все це їдло, і — чи повіриш — так мене

занудило, що мало не блював. Адже я голодний, як вовк, одвик од людської їжі, а тут стільки добра перед тобою... Сяк-так притамував я нудоту, але очі від стола одірвав через велику силу.

Прямо переді мною сидить уже п'янений Мюллер, пістолетом грається, перекидає його з руки в руку, а сам дивиться на мене й не змигне, як гадюка. І питає мене: "То як же, рус Іван, чотири кубометри виробітку — це багато?" — "Так точно,— кажу,— гер комендант, багато",— "А одного тобі на могилу вистачить?" — "Так точно, гер комендант, цілком вистачить і навіть залишиться".

Він устав і каже: "Я зроблю тобі велику честь, зараз особисто розстріляю тебе за ці слова. Тут незручно, ходімо надвір, там ти й розпишешся.— "Воля ваша",— кажу йому. Він постояв, подумав, а потім кинув пістолета на стіл, наливає повну склянку шнапсу, шматочок хліба взяв, поклав на нього скибочку сала, все це подає мені й каже: "Перед смертю випий, рус Іван, за перемогу німецької зброї".

Я був уже з його рук і склянку взяв, і закуску, та як почув ці слова,— мене наче вогнем обпалило! Думаю собі: "Щоб я, російський солдат, та пив за перемогу німецької зброї? А сього-того не хочеш, гер комендант? Однаково мені вмирати, то западися ти зі своєю горілкою!"

Поставив я склянку на стіл, закуску поклав і кажу: "Дякую за частування, але я непитущий". Він усміхається: "Не хочеш пити за нашу перемогу? У такому разі випий за свою погибель". А що мені було втрачати? "За свою погибель і визволення від мук я вип'ю",— кажу йому. З тим узяв склянку, за два рази вихилив її, а закуску не взяв, чемненько витер губи долонею й укажу: "Дякую за частування. Я готовий, гер комендант, ходімо, розпишете мене".

Але він дивиться пильно-пильно й каже: "Ти хоч закуси перед смертю". Я йому відказую: "Я після першої склянки не закушую". Наливає другу, подає мені. Випив я й другу і знов-таки закуски не беру, думаю: "Хоч нап'юся перед тим; як у двір іти, з життям розлучатися". Високо звів комендант свої білі брови, питає: "Чого ж не закушуєш, рус Іван? Не соромся!" А я йому своєї: "Вибачте, гер комендант, я й після другої склянки не звик закушувати". Надув він щоки, пирхнув, а потім як зарегоче, крізь сміх щось швидко говорить по-німецькому, певно, перекладає своїм друзям. Ті теж засміялися, стільцями засовали, обертаються до мене мордами і вже, помічаю, якось інакше на мене поглядають, ніби лагідніше.

Наливає мені комендант третю склянку, а в самого руки трусяться від сміху. Цю склянку я вже випив помаленьку, одкусив маленький шматочок хліба, решту поклав на стіл. Захотілося мені їм, проклятим, показати, що хоч я і з голоду пропадаю, але давитися їхньою подачкою не збираюсь, що у мене є своя, російська, гідність і гордість і що худоби вони з мене не зробили, хоч як не старалися.

Після цього комендант став серйозніш на виду, поправив у себе на грудях залізні хрести, вийшов з-за столу беззбройний та й каже: "Ось що, Соколов, ти — справжній російський солдат. Ти хоробрий солдат. Я — теж солдат і поважаю гідних ворогів. Стріляти я тебе не буду. До того ж сьогодні наші доблесні війська вийшли до Волги і

зайняли весь Сталінград. Це для нас велика радість, а тому я великодушно дарую тобі життя. Іди у свій блок, а оце тобі за сміливість",— і подає мені зі стола невеликий буханець хліба і шматок сала.

Притиснув я хліб до себе з усієї сили, сало в лівій руці тримаю і так розгубився від такого несподіваного повороту, що й не подякував, зробив "наліво кругом", іду до дверей, а сам думаю: "Засвітить він мені зараз поміж лопатки, і не донесу хлопцям оцих харчів". Ні, змилювався.

Вийшов я з комендантської на твердих ногах, а в дворі мене розморило. Ледве переступив поріг у барак і впав на цементну підлогу без пам'яті. Розбудили мене наші, ще темно було: "Розкажуй!" Ну, я пригадав, що було в комендантській, розказав їм. "Як будемо харчі ділити?" — питає мій сусіда по нарах, а в самого голос тремтить. "Усім порівну",— кажу йому. Діждалися світанку. Хліб і сало різали суровою ниткою. Дісталось кожному хліба по шматочку завбільшки як сірникова коробка, жодна крихітка не пропала, а сала, ти ж розумієш,— тільки губи помастити. Проте поділили без кривди.

Незабаром перекинули нас на осушування боліт, потім — у Рурську область на шахти. Там і пробув я до сорок четвертого року. Якось вишикували нас, усю денну зміну, і якийсь приїжджий обер-лейтенант каже через перекладача. "Хто служив в армії або до війни працював шофером — крок уперед". Вийшло нас сім чоловік колишньої шоферні. Дали поношені спецівки, направили під конвоем у місто Потсдам. Мене призначили працювати в Тодті, на будівництві доріг та оборонних споруд.

Возив я на "опель-адміралі" німця-інженера в чині майора армії. Ох і гладкий був фашист! Подеколи і мені шматок їжі кине, мов собаці. У руки ніколи не давав, ні, вважав, що це для нього — негідне. Та як би воно не було, однак із табором не порівняти, і потроху почав я ставати схожим на людину, помалу, але став поправлятись.

Потім послали майора в прифронтову смугу на будівництво оборонних рубежів проти наших. І тоді я про сон геть забув: ціліснітькі ночі думав, як би мені до своїх, на Батьківщину, втекти.

Приїхали в місто Полоцьк. Удосвіта почув я вперше за два роки, як гуркоче наша артилерія, і знаєш, браток, як серце забилося? Нежонатим ще, як ходив до Ярини на побачення і то воно так не калатало! Німці в місті стали люті, нервові, а гладун мій усе частіше став напиватися. Опух весь, під очима мішки висять...

"Ну,— думаю,— ждати більше нічого, настав мій час! Треба не самому мені тікати, а прихопити з собою і мого гладуна, він нашим знадобиться!"

Знайшов я в руїнах двокілограмову гирку, обмотав її ганчіркою, на той випадок, якщо доведеться вдарити, щоб крові не було, шмат телефонного дроту прихопив на дорозі, все, що було мені потрібно, старанно підготував, заховав під переднє сидіння. За два дні перед тим, як розпрощатися з німцями, увечері їду з заправки, бачу, йде п'яний, як ніч, німецький унтер, за стінку руками тримається. Спинив я машину, завів його в руїни та й витрусив з мундира, пілотку з голови зняв. Все це добро також під сидіння

засунув — тільки мене й бачили.

Вранці 29 червня наказує мій майор везти його за місто, в напрямку Тросниці. Виїхали. Майор на задньому сидінні спокійно дрімає, а в мене з грудей серце мало не вискочить. За містом спинив машину, виліз, дістав гирку, відчинив ширше дверцята. Гладун мій тихенько хропе. Ну я його й цюкнув гиркою в ліву скроню, Він і голову схилив. Скоренько натяг на себе німецький мундир і пілотку та й погнав машину навропростець, туди, де земля гуде, де бій іде.

З бліндажа автоматники вискочили, і я навмисне сповільнив хід, аби вони бачили, що майор їде. Але вони крик зчинили, руками махають, мовляв, туди їхати не можна. Поки вони отямилися та почали бити з кулеметів по машині, я вже поміж воронками петляю, як той заєць.

Тут німці ззаду б'ють, а тут свої, як подуріли, з автоматів мені назустріч строчать. У чотирьох місцях вітрове скло пробili, радіатор прошили кулями... Але ось уже лісок над озером, наші біжать до машини, а я вскочив у лісок, дверцята відчинив, упав на землю й цілую її, і дихати мені нічим...

Молодий хлопчина перший підбігає до мене, зуби щирить: "Ага, чортів фріц, заблукав?" Рвонув я з себе німецький мундир, пілотку під ноги кинув і кажу йому: "Любий ти мій пуп'янку! Синку дорогий! Який же я тобі фріц, коли я природний воронежець? У полоні я був, зрозуміло? А зараз одв'яжіть оцього кабана, що в машині сидить, візьміть його портфель і ведіть мене до вашого командира".

З госпіталю одразу ж написав Ярині листа. Описав усе коротко, як був у полоні, як тікав із німецьким майором. І скажи на милість, відкіля в мене оте дитяче похваління взялося? Не втерпів-таки, повідомив, що полковник обіцяв мене до нагороди представити...

Два тижні спав і їв. Годували мене потроху, але часто, бо якби давали їжі досхочу, то міг би дуба дати, так лікар сказав.

Відповіді з дому нема, і я занудьгував. Всілякі недобрі думки в голову лізуть... На третьому тижні приходить лист із Воронежа. Та пише не Ярина, сусід мій. Повідомляє він, що ще в червні сорок другого року німці бомбили авіазавод і одна важка бомба влучила прямо в мою хатину. Ярина і дочки саме вдома були... Не знайшли від них і сліду, а на місці хатинки — глибока яма... Не дочитав я того разу листа до кінця. В очах потемніло, серце стиснулось у грудочку й ніяк не розтискається. Пише сусід, що Анатолій під час бомбування був у місті. Увечері повернувся в селище, подивився на яму і проти ночі пішов до міста. Як пішов, сказав сусідові, що проситиметься добровольцем на фронт. От і все. Ми закурили. Мовчати було тяжко, і я запитав:

— Що ж далі?

— Що далі? Дістав я від полковника місячну відпустку, за тиждень був уже у Воронежі. Пішки доплентався до місця, де колись сімейно жив... Глушина, тиша цвинтарна. Навіть години побути там не міг, того самого дня поїхав назад у дивізію.

Але місяців через три й мені блиснула радість, як сонечко з-за хмари: знайшовся Анатолій. Прислав листа мені на фронт. Адресу дізнався від сусіда, Івана

Тимофійовича. Виявилося, потрапив він спочатку в артилерійське училище; отам і знадобилися його таланти до математики. Через рік із відзнакою закінчив училище, пішов на фронт і от уже пише, що в званні капітана, командує батареєю, має шість орденів і медалі. Одне слово, об'їхав батька з усіх боків.

І почалися у мене старечі марення: як війна скінчиться, як я сина оженю і сам при молодих житиму, столяруватиму й онуків бавитиму. Але узимку наступали ми без перепочинку, і особливо часто писати один одному було нам ніколи, а під кінець війни, вже коло Берліна, вранці надіслав Анатолієві листа, а наступного дня дістав відповідь. І тоді я зрозумів, що підійшли ми з сином до німецької столиці різними шляхами, але перебуваємо один від одного поблизу. Жду не діждуся, коли ми з ним побачимось. Ну й побачились...

Саме дев'ятого травня, вранці, вбив мого Анатолія німецький снайпер...

У другій половині дня викликає мене командир роти. Дивлюся, сидить у нього незнайомий мені артилерійський підполковник. Пронизало мене, мов електричним струмом, відчув я щось недобре. Підполковник підійшов до мене й тихо каже: "Кріпися, батьку! Твій син, капітан Соколов, убитий сьогодні на батареї. Ходімо зі мною!"

Похитнувся я, але на ногах устояв. Навіть тепер наче скрізь сон згадую, як їхав із підполковником великою машиною. А Анатолія бачу отак, як тебе, браток. Підійшов я до труни. Мій син лежить і не. мій. Мій — це завжди усміхнений, вузькоплечий хлопчина, з гострим борлаком на худій шиї, а тут лежить молодий, кремезний, вродливий чоловік, очі напівзаплющені, наче дивиться він кудись повз мене, в не знану мені далеку далечінь. Поцілував я його й одійшов убік.

Поховав я в чужій, німецькій землі останню свою радість і надію. Приїхав у свою частину сам не свій. Але тут незабаром мене демобілізували. Куди йти? Невже у Воронеж? Нізащо! Згадав я, що в Урюпінську живе мій дружок демобілізований ще взимку після поранення,— колись він запрошував мене до себе,— згадав і поїхав в Урюпінськ.

Приятель мій працював шофером в автороті, і я туди влаштувався. Оселився я в нього, прийняли мене, як свого.

Із рейсу повернешся до міста — звісно, найперше в чайну: перекусити чого-небудь, ну й, ясна річ, сто грамів випити з втоми. До цього поганого діла, треба сказати, я вже приохотився як слід... І от одного разу бачу коло чайної оцього хлопчину, наступного дня — знову бачу. Такий собі маленький обірванець: личко все в кавунячому соку, нечесаний, а оченята — як зірочки вночі після дощу! І так він мені полюбився, що я вже почав сумувати за ним, поспішав із рейсу, щоб якнайшвидше його побачити. Коло чайної і він харчувався,— хто що дасть.

Четвертого дня, навантажений хлібом, завертаю до чайної. Хлопчина мій там сидить на ґанку, ніжками чеберяє і, по всьому видно, голодний. Висунувся я у віконце, гукаю до нього:

— Гей, Ванюшко! Сідай швидше в машину, покатаю на елеватор, а відтіль повернемося сюди, пообідаємо.

— А ви звідки знаєте, що мене Ванею звать?

І оченята широко розкрив, жде, що я йому відповім. Ну, я йому кажу, що я чоловік бувалий і все знаю.

Зайшов він із правого боку, я дверцята відчинив, посадив його поруч себе, поїхали. Жвавий такий хлопчина, а раптом чогось припинив, замислився, зітхнув. Таке мале пташеня, а вже навчилося зітхати. Хіба це його діло? Питаю: "Де ж твій батько, Ваню?" Шепче: "Вбитий на фронті". — "А мама?" — "Маму бомбою вбило в поїзді, як ми їхали". — "А звідки ви їхали?" — "Не знаю, не пам'ятаю..." — "І нікого в тебе тут із рідні нема?" — "Нікого". — "Де ж ти ночуєш?" — "А де прийдеться".

Закипіла тут у мене пекуча сльоза, і я одразу вирішив: "Не бути тому, щоб нам нарізно пропадуть! Візьму його за свого". Й одразу в мене на душі стало легко і ясно. Нахилився я до нього, тихенько питаю: "Ванюшко, а ти знаєш, хто я такий?" Він і спитав, наче видихнув: "Хто?! Я йому й кажу так само тихо: "Я — твій батько".

Боже мій, що тут сталося! Кинувся він до мене на ший, цілує в щоки, в губи, в лоб, а сам, як лісова пташка, так дзвінко і тоненько кричить, що навіть у кабінці хоч вуха затуляй: "Таточку рідний! Я знав! Я знав, що ти мене знайдеш!" Притулився до мене і весь тремтить, мов билинка на вітрі. А в мене в очах туман, і теж всього дроз б'є, і руки тремтять... Як я тоді кермо не випустив — просто дивно!

Покинув машину коло воріт, нового свого сина взяв на руки, несу до хати. А він як учепився мені за ший рученятами, так і не одірвався до самого місця. Приятель мій та його жінка саме вдома були. Увійшов я, кліпаю їм обома очима і так бадьоро кажу: "От і знайшов я свого Ванюшку! Приймайте нас, добрі люди!" Вони, обоє мої бездітні, одразу зміркували, в чому річ, заметушилися, забігали. А я ніяк сина від себе не одірву. Проте якось умовив. Помив йому руки з милом, посадовив за стіл. Хазяйка борщу йому в тарілку насипала, та як глянула, з якою пожадливістю він їсть, так і зайшлася слізьми. Ванюша мій побачив, що вона плаче, підбіг до неї, смикає за спідницю й каже: "Тьотю, чого ж ви плачете? Тато знайшов мене коло чайної, тут усім радіти треба, а ви плачете".

Після обіду повів я його в перукарню, підстриг, а вдома сам скупав у балії, загорнув у чисте простирадло. Обняв він мене та так у мене й заснув. Обережно поклав я його, на ліжку, поїхав на елеватор, здав хліб, машину одігнав на стоянку — і бігом по магазинах. Купив йому штанці сукняні, сорочку, сандалики і картуза. Звісно, виявилось, що все воно було й не на зріст, і якесь геть негодяще. За штанці хазяйка мене навіть вилаяла. "Ти, — каже, — з глузду з'їхав, у таку спеку одягати дитину в сукняні штани!" І вмить — швацьку машинку на стіл, пошукала в скрині, а за годину моєму Ванюшці вже сатинові трусики були готові й біленька сорочка з короткими рукавами. Спати я ліг разом із ним і вперше за довгий час заснув спокійно.

Попервах він зі мною на машині в рейси їздив, потім зрозумів я, що так не годиться. Самому мені що потрібно? Окраєць хліба та цибулину з сіллю, от і ситий солдат цілий день. А з ним — інша справа. А воно ж і робота не жде.

Важко мені було з ним попервах. Одного разу лягли спати ще завидна, вдень

наморився я дуже. Питаю: "Про що ти думаєш, синку?" А він питає мене, сам на стелю дивиться: "Тату, куди ти своє шкіряне пальто подів?" А в мене ніколи й не було шкіряного пальта! Довелось викручуватися.

Журба мені не дає на одному місці довго засиджуватись. От уже коли Ванюшка мій підросте та треба буде віддавати його до школи, тоді, може, я і вгамуюся, осяду на одному місці. А поки що мандруємо з ним по руській землі.

— Важко йому йти,— сказав я.

— Та він зовсім мало ногами йде, а більше на мені їде. Посаджу його на плечі та й несу, а як захоче розім'ятися, то злазить із мене й бігає обіч дороги. Все це, браток, байдуже, якось би ми з ним прожили, та ось серце в мене розхиталось, поршні треба міняти... Буває, так схопить та притисне, що білий світ в очах тьмариться. Боюся, що коли-небудь уві сні помру й налякаю свого синка.

У лісі почувся голос мого товариша, плеснуло весло по воді.

Чужий, але тепер уже близький мені чоловік підвівся, простяг велику, тверду, як дерево руку:

— Прощавай, браток, щасливо тобі!

— І тобі щасливо добратися до Кошар.

— Дякую. Гей, синку, ходімо до човна.

Хлопчик підбіг до батька, прилаштувався з правого боку і, тримаючись за полу батькової ватянки, задріботів поруч із широкими чоловічими кроками.

Двоє осиротілих людей, дві піщинки, закинуті в чужі краї воєнним ураганом небувалої сили... Що жде їх попереду? І хотілося думати, що цей російський чоловік, людина незламної волі, все подужає, і коло батькового плеча виросте той, хто, підрісши, зможе все витерпіти, все подолати на своєму шляху, якщо на це покличе його Батьківщина.